

КИПЧАК АЙМГИЙН ТУХАЙ ТЭМДЭГЛЭЛД [ОРСОН] КИМЕК, ИЙМЭКҮҮД

Петер Б. Голден.

Ратжерс Их сургууль, Түүхийн тэнхим

Өгүүллийн товч утга: Энэхүү өгүүлэлд манай тооллын VIII-X зууны эх хүртэл баруун Сибирьт сууж байсан Кимакийн үүсэл гарлыг тодруулан авч үзлээ.

Түлхүүр үг: Кимак, Арба Перс газар зүйн зохиолууд, отуз татар, есөн татар, лалын сурвалжууд.

Урт хугацааны турш *Иймэк/иймэк* [*Yimek/Yemek*] нь *Кимек* [*Kimek*]¹ хэмээх Баруун Сибирьт (м.т. 750-800- XI зууны эхэн хүртэл) төвлөрч байсан аймгийн холбооны нэрийн нэг хэлбэр гэж үзэж байлаа. Понто-Каспий-Ижил-Урал-Казакстаны тал нутагт Кипчак аймгийн холбоо ноёлох бүрдэл болох үед алдарт *Дешт-и Кипчак* [*Dasht-i-Qipchaq*], Иймэк, Иэмэк нь түүхийн сурвалжуудад тогтвортой дурьдагдах болжээ². Гэсэн хэдий ч Кашгарын Махмуд [*Mahmud al-Kashghari*] (1077 онд туурвисан бүтээлдээ) Кипчак, Иймэк/Иэмэк хооронд нь ялгаж байсан байна. (Түүний амьдарч байсан үед Кимак хэмээх этноним хэрэглээнээс гарч аймгийн холбоонд Кипчак ноёлох байр суурийг олсон байв). "Иэмэк нь түрэг аймаг [байна]. Бид нар тэднийг түрэг гэж үзэж, харин түрэг Кипчак тэднийг ондоошуулан ойлгож байв"³. Кашгарын Махмуд түрэг хүмүүсийн товчоондоо Кипчакийг Иймэк хооронд, тусад нь Огузыг оруулсан байна⁴. Эдгээр тэмдэглэл нь угсаа гарлын ялгаатай ухамсрын чухал илрэл юм. Хэлний аргаар Кашгар (Киргиз, Огуз, Тугши, Яагмаа, Чигил, Ограг ба Чарукийг цэвэр түрэг нэг хэлээр ярьдаг гэж үзэж) мөн "Иймек ба Башкирт" нарыг тэдэнд "ойр"⁵ гэжээ. Иймекууд тэр үед Иртыш мөрний зүүн эрэг хавиар "Иймекийн тал"⁶ гэж нэрлэж байсан нутгаар нутаглаж байсан дүр зураг бууж байна. Кашгарийн мэдээг үндэслэн Хасан Эрэн [*Hasan Eren*] тухайн үед "Кимак хэмээх нэр нь... ач холбогдлоо алдаж, Иймэк хэмээх салаа аймгийн нэр орлон гарч ирсэн байна" гэжээ. Тэрбээр Иймэкийг Кимактай холбоотой Иэмэкийн хоёрдагч хөгжил гэж авч үзжээ⁷.

Иймэк /Иэмэк нь Кимектай ямар харилцаатай байв? Тэд нар Кипчактай ямар холбоотой байсан байна? Кимак, Имэк, Иймэк, Иэмэк аль аль нь Орхоны Түрэг, эсвэл Уйгур бичээст дурьдагдаагүй байна. Үнэн хэрэгтээ Кипчакийг төлөөлөл нь (Уйгурын Эльтэтмыш Билгэ хааны бунхан цогцолборын [747-759] нэг хэсэг 740 оны үеийн үйл явдлыг тусгасан Шинэ усны) нэгэн бичээст тусгасан байх магадлалтай гэвч эл асуудал маргаантай хэвээр үлдэж байна. Тэдний нэрийг тухайн бичээсийн эхний хувилбараар

¹ It is my pleasant obligation to note that much of the research and writing of this paper was carried out while on a fellowship from the U.S. National Endowment for the Humanities in 2001.

² On these tribes see Golden, "Cumanica IV: The Tribes of the Cuman-Oipcaqs" *АЕМАе*, 9 (1995-1997), pp. 99-122; B. E. Kumekov, "Ob etnonimii kypchakskoi konfederatsii zapadnogo Desht-i Kypchaka XII-nachala XIII v." *Izvestiia natsional'noi Akademii Nauk Respubliki Kazakhstan*, ser. obshestvennykh nauk(1993), No. 1, pp.58-70.

³ Mahmiid al-Kasgari, *Compendium of the Turkic Dialects (Diwan Lugat at-Turk)*, ed, trans. R. Dankoff in collaboration with J. Kelly (henceforth: *Kashghari/Dankoff*, Cambridge, Mass., 1982-1985), II, p. 161

⁴ *Kashghari/Dankoff*, I, p. 82. Mubarakshah (writing before 1206. see *Tirikh-i Fakhruid-Din Mubarakshah*. ed. E. Denison Ross, London, 1927, p. 47, places the Yemek in his listing of Turkic peoples next to the Turks, Qirghiz and Qarluq. Elsewhere, he notes the Kimek. If this is not simply a Jumbling of several sources. It would again point to a separate existence for the Kimeks and Yemeks.

⁵ *Kashghari/Dankoff*, I, p. 83

⁶ *Kashghari/Dankoff*, I, p. 129 and his "Three Turkic Verse Cycles Relating to Inner Asian Warfare" *Harvard Ukrainian Studies*, III-IV (1979-1980), p. 153, although Dankoff has some doubts about Kashghari's geographical data.

⁷ H. Eren, "Kimek ve Imek Boy Adlary Hakkinda" *Turk Dili Dergisi*, IV/45 (Haziran, 1955), pp. 541-543.

нөхөн сэргээсэн боловч бичээсийн зөвхөн нэг хэсэг нь хэвээр хадгалагдан үлдсэн бөгөөд асуудалтай шугамын уншигдсан ихэнх хэсэг бараг арилсан байна⁸. Руни бичигт дурьдагдах Чиктай [Chik] Кимакийг⁹ холбох оролдлогууд нь газар зүйн хэтрүүлэг дээр үндэслэсэн дам яриа төдий юм.

IX-X зууны Араб, Перс түүх, газар зүйн сурвалж болон өмнөх үед бичсэн цуглуулсан материал дээр үндэслэн хожуу үеийн сурвалжуудад ер нь Кимек этноним, [kɒmɛk=kimɛk/kimek] олон янзаар тэмдэглэгдэж, Лалын сурвалжуудад түрэг хүмүүсийн тухай хамгийн эртний жагсаалтанд орсон байна. Ибн Хурдадби [Ibn Khurdadhbih] (820-912, 880 оны үед бичихдээ) Тамим б.Баар [Tamim b. Baar] (тэрбээр 820-иод оны үед Уйгурт аялсан)¹⁰ мөн Түрэг нутгаар 840-өөд оны үед аялсан орчуулагч Салам¹¹ нарын бүтээл дээр үндэслэн "Токуз огуз зүүн талд" тэднийг байрлуулж, Карлук, Огуз, Чакир (?), Печенег, Түргиш, Адкиш, Кипчак (Кифшак) ба Киргиз зэргээс бүрдсэн Түрэг бүлэглэлд оруулсан байна¹². Энэ тэмдэглэл нь магадгүй Лалын газар зүйн зохиолд гарч ирж буй анхны тохиолдол юм.

Эртний Кимекийн түүх, үүсэл ба он тоолол судлагдаагүй хэвээр байна. Аль Яакуби [Al-Ya'qubi] (X зууны сүүл XI зууны эхэн үед бичиж байсан) "Туркастан" хэмээх зохиолдоо "түрэг [аймгууд] олон тооны ай (ajnes) ба олон улсаас бүрдсэн байна (mamelik мамаликийг бас "вант улс" буюу "улс" гэж буулгаж болно). Үүнд: Карлук, Токуз Огуз, Түргиш, Кимек ба Огуз байна"¹³ гэжээ. Хожим нь он Ок [on Oq] /баруун Түрэгийн ноёлох бүрдэл болж, 766 онд Карлукт шахагдан хорь гаруй жилийн дараа тухайн бүс нутагт нэвтрэн оржээ. Огуз нар Трансоксанид 770-ад оны үед орж ирсэн байна. Энэ хоёр [аймаг] Төв Азийн баруун хэсэг рүү Уйгурын дарамтаас зайлан нүүдэлжээ¹⁴. Түрэгтэй бага зэрэг цаг хугацааны ташааралтай байгаа хэдий ч Ибн Хурдадби болон энэхүү тэмдэглэл нь Кимек нар VIII зууны сүүлийн мөчлөгт оршин тогтнож байсныг илрэл юм¹⁵. IX зууны Лалын товчооны мэдээ хожуу үеийн IX, X, XI зууны Араб, Перс газар зүйн зохиолуудад [Кимек нэр] хадгалагдан үлджээ. Тутуг/Tutugh (totog<Хятад tu-tu, Дундад [үеийн] Хятадын tou-tok цэргийн жанжины¹⁶ >) хэргэмтэй манлайлагчийн хэргэмтэй гардаг бөгөөд хожим аанай өндөр хэргэм Ийнал яабхүү [Ynnal Yabghu]-аар өргөмжилсөн байдаг¹⁷. Өөр нэг сурвалжид энэхүү

⁸ See T. Moriyasu & A. Ochir, *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998* (Osaka, 1999), pp. 178-179. See reconstructed reading in G. Aida-rov, *Iazyk orkhonskikh pamiatnikov drevnetiurkskoi pis'mennosti VIII veka* (Alma-Ata, 1971), p. 344.

⁹ See F. Sumer, *Oguzlar*, 3rd ed. (Istanbul, 1980), p. 31.

¹⁰ V. F. Minorsky, Tamim b. Bahr's Journey to the Uyghurs" *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 12 (1948, hence forth: Tamim/Minorsky), pp. 417-437.

¹¹ P. J. Bulgakov, "Kniga putei i gosudarstv Ibn Khordadbekha" *Palestinskii Sbornik*, vyp. 3 (66) (1958), pp. 127-136; I. Ju. Krachkovskii, *Arabskaia geograficheskaia literatura in his Izbrannve sochineniia* (Moskva-Leningrad, 1955-1960), IV, pp. 137-141.

¹² Ibn Khurdadhbih, *Kitab al-Masalik wa'l-Mamalik*, ed. M. J. de Goeje (Leiden, 1889), p. 31.

¹³ Al-Ya'qubi, *Kitab al-Buldan*, ed. M. J. de Goeje (Leiden, 1892), p. 295.

¹⁴ P. B. Golden, "The Migrations of the Oguz" *Archivum Ottomanicum*, P. B. Golden, "The Migrations of the Oguz" *Archivum Ottomanicum*, IV (1972), pp. 45-84.

¹⁵ Another view may be seen in S. M. Akhinzhanov, "Etnogeneticheskie protsessy na territorii Kazakhstana v kontse I tysiacheletia n. e. (Kimaki i Kypchaki)" in B. A. Litvinskii and T. A. Zhanko (eds.), *Problemy etnogeneza i etnicheskoi istorii i narodov Srednei Azii i Kazakhstana*, vyp. Istoriia i arkheologiiia (Moskva, 1990), p. 108, who interprets Tamim b. Bahr's location of the Kimek "to the left of the Toquz Oghuz" as indicating a habitat in Northeast Mongolia in the early ninth century.

¹⁶ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (Oxford, 1972), p. 453.

¹⁷ Gardizi, Ta'rikhi-i Gardzi, ed. 'Abd al-Hayu Habibi (Tehran, 1363/1984), pp. 551, 554, see also V. V. Bartol'd (Barthold), "Izviechenie iz sochineniia Gardizi *Zain al-Akhbar*" [henceforth: Gardizi/Barthold] in V. V. Bartol'd, *Sochineniia* (Moskva, 1963-1977), VI-II, Pers. pp. 27, 28/Russ. trans, pp. 44, 45. An English translation of this important text may be found in A. P. Martinez, "Gardizi's Two Chapters on the Turks" [henceforth:

манлайлагчийг "ван" [*king*]¹⁸ гэж заасан байдаг. Бас нэг найдвартай сурвалжид хаан/хаган [*qaghan*] буюу талын [нүүдэлчдийн] ертөнцийн хэмжээнд эзэн хаанаар дурьдсан байдаг¹⁹.

Энэхүү хүмүүсийн түүхийг судалдаг цөөн хэдэн хүмүүсийн нэг, Кумеков Кимекийг Баруун Түрэг / Он Ок улсын хамжилгат аймаг гэж авч үзсэн байдаг. Лалын газар зүйчдийн хараанд ороход хойт хөрш болох Карлук болон Огуз нарыг үе үе заналхийлдэг амаргүй [аймаг] гэж Кимекийг үзсэн байдаг. (X зууны эхний хагаст бичиж байсан) Аль Ма'суди [*Al Ma'sudi*] эл гурван аймгуудын хооронд дайсагнал байгааг дурьдаад, тал нутагт суурьших боломж өгөхгүй бусад Түрэг угсааны аймгуудыг өөр бүс нутагт нэвтрэхэд хүргэжээ гэж Аль Ма'суди үзжээ²⁰.

VIII зууны хоёрдугаар хагас болон IX зуунд Кимекүүд төрийн институт ба төр байгуулахад иймэрхүү дайны ажиллагаа явуулахад хүргэсэн гэж Кумеков нотолж байгаа юм²¹. Миний үзэж байгаагаар, Лалын орнуудад гаргаж байсан умардын гол бараа болох ангийн үсний худалдаанд Кимекууд оролцож байсан нь тэдний төрийн төлөвшилд чухал хурдасгуур болжээ²². Үнэндээ, тэдэнд хүрэх замыг нээсэн болон газар нутгийн талаар тайлбар хийсэн лалын худалдаачдад бид талархах ёстой бөгөөд дээр дурьдсан зүйл тэдний анхаарлыг татсан байна. Хааны хэргэмээс гадна, төрт ёсгүй Түрэг аймгуудын их зонхи ертөнцөд ер бусын байдал ажиглагдсан байна. Кимекууд өөрийн нийслэл хоттой (*nmkiy-ya*), Иймакийн нутаг дэвсгэр дээр байрласан *Иймакия/Ямакия* (*Yimakiyya /Yamakiyya*) гэгдэх нийслэлтэй байсан бололтой. Худудын үйлдсэн сурвалжид Кимакийн хаан арван нэгэн "шадартай" байсан ба тэд удамшлан залгамжлагдах "зэмшил" (*a'mal*)-тэй²³ байсан байна. Энэхүү эртний улс нилээд урагшаа ахисан засаглалын байгууллага болон "феодал" бүтэцтэй байсан нь илэрхий байна.

Кимакийн үүслийн үлгэр

XI зуунд Гардизигийн бүтээсэн алдарт бүтээл нь Кимакийн үүслийн тухай хамгийн чухал сурвалж юм. Энэ сурвалж, өмнө нь 770-840 оны хооронд бичигдсэн сурвалжийн мэдээнд үндэслэн, манай тооллын 745-770 онуудын үйл явдлыг тайлбарласан байдаг. Энэхүү сурвалж XV зууны сүүл -XVI зууны эхээр Кембриджийн Кингз коллежийн 213 [данс] болон 1781 онд бичигдсэн Оксфордын Бодлеиан Оуслей нь 240 [данс] зэрэг Энэтхэгээс олж авсан хоёр гар бичмэлээр уламжлагдсан сурвалж байна²⁴. Бидний эрхлэж буй судалгаанд нэн шаардлагатай "харь" нэрсийн олонхи нь "аймшигтай" эвдэгдсэнийг энд тэмдэглэх илүү буй заа. Энэ сурвалжийн дагуу "тамарын манлайлагч" (*mihtar-i Tateren*) нас барахдаа хоёр хүү үлдээжээ. Бага

Gardizi/Martinez] *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, II (1982), pp. 109-217, including facsimiles of the Cambridge ms. The section on the Kimek is found on pp. 120-123.

¹⁸ Tamim/Minorsky, " Arabic, p. 281/Eng. Trans. p. 284; Ibn al-Faqih, Mashhad ms., f. 16Sa, cited in B. E. Kumekov, *Gosudarstvo Kimakov IX-XI vv. po arabskim istochnikam* (Alma-Ata, 1972), p. 116; al-Idrisi, *Kitab Nuzhat al-Mushtaq fi Ikhtiraq al-Afaq: Opus Geographicum sive "Liber ad eorum delectationem qui terras peragrare student*, ed. A. Bombaci et al. (Napoli-Leiden-Roma, 1970-1984), p. 520.

¹⁹ *Hudud al-'Alam*. ed. M. Sotodeh (Tehran, 1340/1962), p. 85, Eng. trans. V. F. Minorsky, *Hudud al-'Alam. The Regions of the World* (London, 1937, reprint with additions. 1970), pp. 99-100.

²⁰ Al-Mas'adi, *Kitab at-Tanbih wa'l-Ishraf*. ed. M. J. de Goeje (Leiden. 1394), pp. 180-181.

²¹ Kumekov, *Gosudarstvo Kimakov*. p. 115ff.

²² Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, pp. 204-205.

²³ *Hudud al-'Alam*. ed. M. Sotoodeh, p. 85, Minorsky, pp.99-100. Some later texts note a capital "Kimakiyya," see M.K.Kozybaev et al., *Istoriia Kazakhstana s drevneshix vremen do nashikh dnei* (Almaty, 1996), I, pp.328, 345n. 134;

²⁴ See K. Czegledy, "Gardizi on the History of Central Asia (745-780) "Acta Orient alia Academiae Scientiarum Hungaricae", XXVII/3 (1973), pp. 257-267

хөвгүүн Шад (*Shad*)²⁵ төрсөн ахдаа атаархаж, эрх мэдлийг булаах оролдлого хийн бүтэлгүйтсний дараа хайрт боол охинтой (*kapozako*) оргожээ.

Тэрбээр нэгэн их мөрний ойролцоо орогнол олж, түүнийг долоон төрлийн (*muwallden*)²⁶ албат нь байсан байж магадгүй) хүн дагаж очжээ. Эл долоод: Ийми [*iymy*], Иймак [*iymek*], Татар [*tter, tater*], Бландр [*Blendr*], Кфчак [*khfchvq*], Инказ [*inqez*], ба Ижлад [*ijlvd*] зэргийг дурьдсан байдаг. Үүнээс хойш Тутуг гэж нэрлэгдэх болсон Шадад дагаж орох нэг хүчин зүйлд адууны (буюу эзний адууг бэлчих) бэлчээр дутагдсан гэж заажээ. Хожим үл мэдэгдэх дайнаас дүрвэн гарсан амьд үлдсэн татарууд Шадад дагаар орж, тэдний тоо долоон зуу хүрч, түүний албат болсон байна. Энэ домогт долоо долоон аймгийн (*haft qabola*) үндэслэгчид болсон байна. Тус сурвалж Кимекийн газар нутгийн нарийвчилсан зураг, Кимекийн шашин шүтлэгтэй холбоотой үлгэр, туйл болон Иртыш/Эртыш мөрний нэрийн, үүслийн, этимологийн үлгэр зэргийг багтаасан байна. Тутуг [*Tutugh*] (хэргэмийн) нэр (бичвэрт: ... -ийг гэж зассан байна), эртний Түрэг хэлэнд *tutug/totoq* гэнэ. Эн хэсэгт "*ra'is-l osen-re(y) inel yabgy gyuand*" / "тэдний манлайлагчийг Ийнал Яабху гэдэг"²⁷ гэжээ.

Аймгуудын нэрийн дотор зөвхөн татар кипчак тодорхой байна. Иймак гэсэн үг [*Imak*]-ийг төлөөлж болох бөгөөд *Иймэк/Иэмэк* [*Yimek/Yemek*] гэсэн нэр бас бид нарт байгаа билээ. Харин "Иймак" алдаагүй бичсэн хувилбар бол бид энэ үгийг өөрөөр уншиж бас болно, тухайлбал Эймэк, Оймак, Уймак [*Eymek, Oymak, Uymak*] гэх мэтчлэн. Мөн Араб бичигт ялимгүй зассан түгээмэл хэлбэрүүд гарч ирж болно: [*ibmek, itmek, inmek*] зэргийг [*blendr*] бландрийг Бартольд баяндир гэж уншижээ. Энэ нь Огузын Баяндир [*bayndir*] аймгийн нэртэй адилхан харагдаж байгаа боловч ямар нэг холбоогүй болов уу²⁸. Кумеков баяд [*Bayat*], байргу [*bayirgu*]-тай болон Огузын баяндиртай холбож байгаа юм²⁹.

Эдгээр холбоо түүхэн ямар ч үндэслэлгүй байна. Огузын Эймур [*Eymur*] аймгийн нэрийг араб бичвэр [*mwr*]-г Имур гэж уншихыг Маркуарт санал болгосон. Энэ бичвэрийг ийнхүү тайлсаныг Кумеков болон бусад нь дагасан байна³⁰. Түрэгийн хаант улсын үед Байгал нуурын зүүн, зүүн өмнөд хэсэгт амьдарч байсан эл хүмүүсийг Баруун Түрэгийн хаант улстай холбогдуулж бичсэн араб бичиг [*ytn*] *Именыг* [*Imen*] гэж Тору Сенга үзэж, Хятадын *иен-миен* [*Yen-mien*] [Дундад Хятадын [*ien-mian*] харьцуулжээ³¹. Эл үгийг яаж л бол яаж уншиж болохыг энд дахин тэмдэглэе. Үүнтэй төсөөтэйгээр Рашид-ад Дины тэмдэглэсэн араб бичиг үгийг жалайр аймгийн

²⁵ This is an Old Turk title of Iranian origin, Clauson, ED, p. 366

²⁶ *Muwallad* originally denoted the idea of someone born and raised among Arabs, but not of Arab origin, see R. Dozy, *Supplement aux dictionnaires arabes* (Leyde, 1881), II, p. 349, and implied some social inferiority. Gardlii/Barthold, p. 27, reads it: *haft tan az muwalidan-i Tataran*, which he renders as "seven people from his Tatar kinsmen." Martinez/Gardizi, p. 120, suggests *mawaliyan* "clients" or *muwalidan* "adopted, inferior [tribesmen] for *muwalladin*

²⁷ Gardizi, Ed. Habibi. Pp. 550-551 (who has *haman yabgh!* for "(y) inai ybghu"); Gardizi/Batbold. p. (who has *bmal biEhu*), Gardizil/Martinez, pp. 120-123 whose emendation I am following here. Marquart, Komanen. p. 93 suggested *Imak Yabghu*.

²⁸ Gardizi/Barthold. p. 27. Cf. the Oghuz tribe Bayindir, see Sumer, *Oguzlar*, pp. 315-319. Sumer, however (p. 32), does not connect the two.

²⁹ Kumekov, *Gosudarstvo*, p. 44

³⁰ J. Mai-quart, *Über das Volkstum der Komanen* in W. Bang. J. Marquart, *Osttiirkische Dialektstudien. in Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Phil. - hist. Klasse, N. F., XIII* (Göttingen, 1914), p. 96n. 7; Kumekov. *Gosudarstvo*. pp. 37-39. Kumekov takes this a step further and identifies Eymur with the Uyghur *Eyebor/Eyebir* tribe for which there is no basis.

³¹ T. Senga. "Megjegyzesek a kimekek torzsszovetsegének kialakulasa-hoz" *Amik Tanulroanytok*. XLI/1-2 (1997), pp. 186-187; E. Chavanne&, *Documents sur les Tmi-kieue (Turci) Occidentaux* (St. Petersburg. 1903, Paris. 1941). p. 123n. 1; Liu Mau-tsai. *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Tiirken (T'u-k'ue)* (Wiesbaden. 1953), I. p. i28. n, p. 5ti(). F. Altheim. *Geschichte der Huonen* (Berlin, 1959-1962).

Нилган[*Nilqan*]-тай харьцуулж болно³². Ийм засварууд Араб хэлний гар бичмэлд түгээмэл тохиолддог юм. Ямар ч тохиолдолд [л] буюу *n* [н] үсгийг Түрэг гэж үзэж болохгүй юм. Бусад нэрний хувьд асуудал илүү ярвигтай байгаа юм. Одоогийн байдлаар, гэсэн хэдий ч зарим зүйлийг тэмдэглэх нь зүйтэй юм. Нэгдүгээрт, юуны өмнө ядаж тэргүүлэгч овгийнхан буюу овгууд татараас гаралтай байна. Тэд Монгол Манжуурын хил хавийн нутгаар нутаглаж байсан хожмын Монголчууд ажээ. Нэлээд олон тооны угсаатны цогц нутаглаж байсан эл бүс нутаг нь түргийн ертөнцийнхнөөс гадна илүү олон миграцийн эхлэлийг тавьсан байна. Хоёрдугаарт, тэдний удирдагчид Түрэгийн хаант улстай холбоотой хэргэм (эдгээрийн гарал үүслээс үл хамааран) хэрэглэж байжээ. Татарууд Түрэг улсын хараат байсан (токуз татар, отуз татар бүлгүүд Куль тэгины болон Билгэ хааны бичээс дээр КТ, Е1, 14, S1, BQ, E5, 34 зэрэгт дурьдагсан байдаг)³³. Энэ бүх үйл явдал Татар хэмээх этноним олон улсын ач холбогдолтой болохоос өмнө буй болсоныг сануулж байгаа юм. Энэ сурвалжид авцалдаагүй зүйл үгүй бөгөөд Монгол-Манжуурын хил орчмын нутгаас гаралтай болохыг илтгэж байна.

Шинэ усны бичээс Уйгур болон Сэкиз Татар, Карлук, Басмил, Секиз Огуз, Чик хооронд хэд хэдэн мөгөлдөөн гарсан болон 744-750 онуудад хүчирхэгжсэн Уйгурт дагаар орсон эсвэл шахагдсан бусад ард түмнүүдийн талаар дурьдсан байдаг³⁴. Тору Сенга зарим татар өрнөд рүү нүүдэллэсэн гэсэн саналыг дэвшүүлсэн билээ³⁵. VIII зууны сүүл буюу Карлук Огуз нар Уйгураас зааглах, зай барьж эхэлсэн тэр үеэс, Гардизигийн бүтээлтэй танилцах явцад эл санал төрсөн бололтой. Сенга цаашлан Кимекүүдийг Иртыш мөрний хөвөөнд ирэх үед төлөвшсөн бүлэглэл болоогүй байсан гэж үзжээ. Тутуг Шадын дүрээр Кипчак болон бусад зохион байгуулалттай бүлэглэлүүд аль хэдийнээ энд аймгийн холбооны хэлбэрээр [оршиж] байсан (тэд энэ бүс нутагт ирээд удаагүй байсан байж болно)³⁶. Кимек хэмээх этнонимын этимолог болон хэл угсааны хамаарал үл мэдэгдэж байна. Сенгагийн санал бидэнд байгаа зарим мэдээтэй нийцэж, Уйгураас зайлж буй ард түмнүүдийн нүүдэлтэй тохирч, боломжийн тайлбар болохоор байна. Энэ мөчөөс эхлэн олон талаас судлагдаж, мэтгэлзсэн олон бүтээл туурвилд хөндөгдөж буй Кипчакийн угсаа гарлын асуудлыг орхимой, учир нь энэ нь бие даасан судалгаанд хөндөгдөх ёстой юм. Гэсэн хэдий ч Иймек, Иэмэкийн шууд холботой Кимакийн угсаа гарлын асуудлаар цөөн хэдэн үг хэлэх хэрэгтэй юм³⁷.

³² Rashid ad-Din, Jami' at-Tawdrikh ed. M. Raushan and M. Musawi (Tehran, 1373/1994), I, p. 66.

³³ T. Tekin, *Orhon Yszitlan* (Ankara, 1988), pp. 2/3, 9/10. 38/39, 48/49. Kliashtornyi (see S. G. Kliashtornyi, "Das Reich der Tataren in der Zeit vor Cinggis Khan" *Central Asiatic Journal*, 36/1-2 (1992), pp. 72-83 and S. G. Kliashtornyi and T. I. Sultanov, *Gosudarstva i narody evraziiskikh stepei* (Sankt Peierburg, 2000), pp. 128-133, argues for the existence of a number of Tatar "states" in the Pre-Chinggisid era, among them a polity in the East Turkistan-Kansu region in the Uyghur imperial and post Imperial period. The ethnic affiliations of these Tatars, he maintains, were none too clear. However, it is generally held that the Tatar language was Mongolic or some closely related tongue deriving from the same source as Proto-Mongolic. J. Janhunen, *Manchuria. An Ethnic History* (Helsinki, 1996), pp. 146, 159-161, has suggested the useful term "Para-Mongolic" to designate languages stemming from the same source as the Mongolic languages and related to them genetically, but not, strictly speaking, descended from Proto-Mongolic. Qitanic would be one such example. For the Tatar-Uyghur association, see J. R. Hamilton. *Les Ouighours a l'epoque des cinq dynasties d'apres les documents chinois* (Paris, 1955), pp. 138. 155: Sir Harold Bailey, *Indo-Scythian Studies being Khotanese Texts VII* (Cambridge, 1985), pp. 92-94.

³⁴ See text in Moriyasu and Ochir. *Provisional Report*, pp. 178-186.

³⁵ Senga, "Megjegyzesek" AT. XLI/1-2 (1997), pp. 187-188.

³⁶ Senga, "Megjegyzesek" AT, XLI/1-2 (1997), pp. 188-190. Kumekov, *Gosudarstvo*, p. 114, in contrast, viewed the Tatars as joining the Kimek union only after the fall of the Uyghur Qaghanate in 840.

³⁷ In addition to Marquart, *Komanen*, see O. Pritsak. "The Polovcians and rus" *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 2 (1982). esp. pp. 320-336 and S. G. Kliashtornyi, "Kypchaki v runicheskiikh pamyatnikakh" *Turcologica* 1986

Кимакийн угсаа гарал

Тэд өөрсдийн хамжилгат болон эрхшээлд нь орж байсан Кипчакийн нэгэн адил өөр өөр цаг үед тухайн бүс нутагт Монгол, Түрэг болон Дотоод Азийн бусад ард түмнүүдийн оролцоотой, янз бүрийн аймгийн бүлэглэлүүд цогцос холимоогоос гаралтай хэмээн Кимекийг авч үзэж болно. Жишээлбэл, Аль Ма'судын тэмдэглэлд Хар, Цагаан Иртышийг "Уйгурын Кимек орон" гэж өгүүлсэн байдаг. Тэд Жайхун (Трансоксан) Балх голын цаад нутгийн түрэг аймаг гэжээ³⁸. Урт хугацааны турш Кипчакийн дунд гардаг Уйгур/Уугур этнонимыг Ийгурыг/"Yigur" Уйгурын/Уугур нэг хэлбэр гэж үзэж байв³⁹. 840 онд Монголын нутагт төр нь мөхөж, өрнөд рүү нүүдэллэсэн уйгурууд Кимакт шингэжээ.

Кимакийн угсаа гарвалын талаар дэвшүүлсэн хэд хэдэн онол байдаг. Жозеф Маркуарт, өөрийнхөө мэтгээ маягаар хийсэн дүгнэлтэндээ Кимекийг VIII зууны эхэн үеэр "ард түмэн" болж нэгдсэн гэжээ. Тэдний угсаа гарвалыг татарын дундаас олж болно. Тэднийг тэрбээр эртний түрэг сударт Монгол гэгддэг ард түмэн буюу шинжлэх ухаанд сүүлийн үед нэвтэрч буй томъёогоор "Монгол төстэй [*Para-Mongolic*]" татабитай холбожээ. Түүний тооцоолж байгаагаар VII зууны тохиосон нэгэн аюулын үр дүнд эдгээр ард түмэн Өрнө зүгт нүүдэлсэн аж. Тэгвэл Ким-күүдийг түрэгжсэн бүлэг татар гэж үзэх хэрэгтэй юм⁴⁰.

Омелжан Прицак тэднийг Хүннү бүлэглэл⁴¹ хятад сурвалжийн *Кумоси /K'u-mo Hsi* угсаа гаралтай гэж заажээ. *Кумо/K'u-mo* [Дундад Хятад *k'uo-mak* үүнийг Прицак Монгол *Quomegh*] мөн *Cu/Hsi* [Дундад Хятадын *ghiei= Ghay/Qay*] эртний түрэг бичээс дээр *tatabu/tatabi* нараас бүрдсэн гэж⁴², түрэг *кимек/kimek* хэлбэр нь Алтай хэлний *Quomegh*-аас үүсэлтэй гэжээ. Тэрбээр *Quomagh* нь яаж *кимек/kimek* болсоныг тайлбарлаагүй, боловч дамжсан хэлбэрээр (аль Бурунигийн тэмдэглэсэн) Кумакийг заажээ. Мөн түүнчлэн "1517 онд Масиеж Миековитагийн [*Macie Miechowita*] Сармаатын трактат "*Tractatus duobus Sarmatiis*" Кумани-ийн Кимовегийн бүдүүлэг дуудлага [*Cumani dicti vulgariter Cimove*"] гэж тэмдэглэж, "*Kimow<Kimagh* нь "*Quomagh*"-ын хэлбэр байх магадлалтай" гэж үзжээ⁴³. Кипчакийн *gh>w* (жишээлбэл: *tagh* "уул" *taw*) болж өөрчлөгдсөнийг олноо сайн мэдэх юм. Гэсэн хэдий ч эл хэлбэр *Quimagh* байх ёстой юм. Мөн түүнчлэн, тагнайн хойд хэсгээс яаж тагнайруу буюу *u-аас >i* у-руу шилжсэн тухай тайлбар алга байна. Цашилбал Слав хэлний Ким нэртэй ард түмнийг "*Kimove(Cimove)*" төлөөлж байх боломжтой юм. Товчоор хэлбэл, "Кимове"-г Кимектай холбосон нь төсөөлөл төдий юм.

(Leningrad, 1986), pp. 153-164, where he identifies them with the Sir of the Orkhon inscriptions; S. M. Akhinzhanov. *Кыпчак и истории средневекового Казахстана* (Алма-Ата, 1989).

³⁸ Al-Mas'udi. *Muruj adh-Dhahab wa Ma'adin al-Jawhar*, ed. Ch. Pellat (Beirut, 1966-1979), I, p. 116.

³⁹ On the latter, see Golden. "Cumanica IV" *АЕМАе*. 9 (1995-1997), p.121.

⁴⁰ Marquart. *Komanen*, pp. 95-96.

⁴¹ A tribal grouping of presumed Pre-Proto-Mongolic and Pre-Para-Mongolic speakers, Janhunen, *Manchuria*, p. 187. For the Chinese accounts, see J. L. M. Mullie, "Les Sien-pi" *Central Asiatic Journal* 13 (1969), pp. 24-51 and V. S. Taskin. *Materialy po istorii drevnikh kochevykh narodov gruppy dunkhu* (Moskva, 1984). esp. pp. 70ff

⁴² Turk Tatabi = Tibetan *Dad-pyi*, the same Tibetan ms. also notes the *He=Chin*. *Hsi* [*Ghie/Qay*], see J. Bacot. "Reconnaissance en Haute Asie septentrionale par cinq envoyes ouigours au VIIIe siecle" *Journal Asiatique*, 244 (1956), pp. 141, 145 "the tribe called He by the Tibetans, He-ce by the Chinese, Dad-pyi by the Turks (Drugu)".

⁴³ Pritsak, "The Polovcians and Rus" *АЕМАе*, II (1982), pp. 331-333, See also P. Pelliot, "A propos des Comans" *Journal Asiatique*. 15(1920), p. 150n. 2. who is inclined to read the joined name *K'u-mo Hsi* as *Qumaghai*. See also P. B. Golden, "Cumanica II: The Olberili (Olperli): The Fortunes and Misfortunes of an Inner Asian Nomadic Clan" *Arhivum Eurasiae Medii Aevi*. 6 (1986 [1988]). pp. 15- 22

Казахийн түүхч Булат Кумеков өөрийн зүгээс, хятад судлаач А.Зуевын судалгаа дээр хэсэгчлэн үндэслэн хятад сурвалжийн *Иен-мо/ Yen-mo* [Дундад Хятад *патак*⁴⁴, Иен миен/*Yen mien*-ээс⁴⁵ ялгасан хэлбэр байж болох талтай] Измэк/*Yemek* байна гэжээ. *Tue-le/Tieh-le* аймаг Баруун хойт Монгол (Ховд голын сав газар) нутаглаж байсан ба VII зууны дунд үед Баруун Түрэгийн хаант улсын нэг хэсэг, Иртыш мөрний сав газар амьдарч байжээ. 656 онд Түрэгүүд унасны дараа тэд туурга тусдаа шинэ бүрдэл, Кимекийг бүрдүүлж, удалгүй бусад аймгуудыг, нэн ялангуяа 840 онд Уйгурын улс мөхсөний дараа Татар болон Уйгур [*Uyghur/Yughur*] бүлэглэлүүдийг чиглүүлэн татжээ. Товчоор хэлбэл, тэрбээр Кимекийн төр IX зууны хоёрдугаар хагас хүртэл төлөвшиж, хэлбэржээгүй байсан гэж үзжээ⁴⁶.

Дараа нь өөр нэг Казакийн түүхч Сержан Ахинжанов Кимак, Кипчакийн угсаа гарвал, ялгаатай үндсийг холбох гэж оролджээ. Тэрбээр тэр хоёрыг болгоомжтой ялгажээ. Тамим б.Баарын (820 оноос хойш) тэмдэглэлийг дагаж Кимекийн нутаглаж байсан газруудыг Уйгурын зүүн хойно⁴⁷, өөрөөр хэлбэл, Хойт, зүүн Монгол болон Баруун Манжуурын хил залгаа тал нутагт байршуулжээ. Кумеков "*Кумек-Кимек-Кумоси*" холбоосыг хүлээн зөвшөөрч, Рашид ад-Дины тэмдэглэсэн Уйгурын *Кумуг Ами Күз* [*Qumuq Ati Kuz? Qmq ati kuz*] аймагтай адилсган тодорхойлжээ⁴⁸. Энэ нь хэл зүйн хувьд нийцэхгүй байгаа юм. Үүнтэй тулгарсны дараа тэрбээр Тамим б.Баарыг "Кумук" [*Qumuq*] ард түмнийг "Кимек" гэж андуу нэрлэсэн байж болох бөгөөд үүнээс араб зохиолд уламжлагдсан гэж үзжээ. Дараа нь тэрбээр, Кимекийг Сүнүү *Hsieh-yen-to*, Түрэг, Уйгурын бүрэлдэхүүнд байсны үр дүнд хэсэгчлэн түрэгжсэн Монгол төст *Кай* [*Qay*]-тай адилсган авч үзжээ⁴⁹. Ахинжанов, Кимакуудыг өрнөд рүү VIII-IX зууны эхэнд нүүдэл хэд хэдэн үе шаттай явагдаж, Уйгурын хаант улс мөхөл, тарваган тахал ба цаг уурын өөрчлөлт зэргээс эрчтэй явагдсан гэж үзжээ. Сүүлийн давалгааг тэрбээр *Кай* [*Kai*]-тай холбож (түүний галигаар *Kai* гэхээс илүү *Qayi* байх ёстой, мэдээж хэрэг эдгээр хоёр маш их ялгаатай бүлэглэл хожим, Огузын холбооны нэгэн аймаг болжээ⁵⁰) Манжуурт хөршүүдтэйгээ үргэлж дайтаж байгаад тэд нар 847 онд өрнөд рүү нүүдэллэжээ. Кимек нь номны зохиомол нэр гэж тэрбээр үзжээ. "Кай" нь өөр нэрний тасархай, уг нэрний үндэс Уриан [*Uran*] бөгөөд зүүн Казакстанд амьдарч байсан Кипчак ба Измэкээс авсан гэжээ. *Уриан ба Кай*[*хай*] "*могой*" гэсэн үгнээс гаралтай (Ахинжанов Монгол хэлний "могой" гэсэн үгийг авсан бололтой). Мэдээж хэрэг, Кумоси ба *Уранкай/ Уранхай* гэдэг нэрийг нь бид биднэ. Тэд Иртыш мөрөн ба Алтайн бүс нутагт IX зуунд гарч ирж, XI зуун гэхэд түрэгжжээ. Энэ үеэр Кипчакууд ноёлох элемент болсон гэжээ⁵¹. Үүний ихэнх нь зохиомол зүйл болой.

Сергей Кляшторный цуврал өгүүлэл, хэд хэдэн номондоо Түрэг бичээсийн Сир[*Sir*]-ийг Кипчактай адилсган үзжээ. Тэрбээр Шинэ усны бичээсийн *түрэг кипчак* [*turk qibchaq*]-ийг нөхөн сэргээсэн бичээсийг бүрэн хүлээн зөвшөөрч, харин "түрэг ба

⁴⁴ See L. Hambis. "Katim et Gus-dum" *Journal Asiatique*, 3 (1958). p. 318, 320; Akhinzhanov. *Кыпчак*. pp. 46-47, Hambis reconstructs the form Yen-mo-nien-tu-liu chiu-ch'i-chin as *Yamak namturlug kul erkin*. i. e. Nam-turlug. the *kul erkin* of the Yemek. He also cites *a-ma* as the Tibetan rendering of this name. They are beyond the *Drugu* (Turk-Uyghurs). The form *-Yamak nam* he views as "bien invraisemblable en turc." The Yen-mo, in the *T'ung-tien* and other Chinese sources, are some 30 days from the Turgish, according to a notice going back to ca. 652

⁴⁵ See Chavannes. *Documents*, pp. 68. n. 76n., 122n. 123n., 272, 280-281 and C. Beckwith. *The Tibetan Empire in Central Asia* (Princeton. 1987). p. 75n. 117.

⁴⁶ Kumekov. *Gosudarstvo*. pp. 46-47, see also *Istoriia Kazakhstana*, I, p. 322.

⁴⁷ Tamim/Minorsky, pp. 281/284.

⁴⁸ Rashid ad-Din, ed. Raushan and Musawi. I, p. 139.

⁴⁹ Akhinzhanov. *Кыпчак*. pp. 100-114.

⁵⁰ See M. F. Koprulu. "Osmanli imparatorlugu'nun Etnik Mensei Mes'eleleri" *Belleten*. VII (1944), pp. 219-303.

⁵¹ Akhinzhanov. *Кыпчак*. pp. 143-146; Sumer, *Oguzlar*. pp. 216-221.

кипчак" гэж тайлбарлаж байгаа юм⁵². Отүгэн бүс нутгаас Уйгурт шахагдсан Сир/Кипчак ба түрэгүүд Умард Алтай ба дээд Иртышт төвлөрчээ. Тэнд шинэ аймгийн холбоо хэлбэрээ олж эхэлснийг [ач холбогдолыг] бууруулан авч үзэж, түрэгийн эзэнт гүрний үед татарууд улс төрийн нэгдэл дутагдалтай, том бөгөөд тогтворгүй бүлэглэл байсан гэж үзжээ.

Энэ нь отуз татар ("гучин татаар"), токуз татар ("есөн татаар") г.м. нэр томьёонд тусгагдаж, тэдний аймгийн холбооны бүрэлдэхүүнд гарч буй өөрчлөлтүүдийг цохон тэмдэглэжээ. Үүнээс гадна, олон түрэг хүмүүс өөрсдийгөө татар гэж нэрлэж байсан гэж үзжээ. "Тийм учраас, Кимекийн хүй нэгдэл бүрэлдэх үйл явцын эхэн үеийг монгол хэлтэн аймагтай заавал холбох шаардлагагүй, VIII зуунд Иртышийн бүс нутагт татарууд гарч ирсэн явдал зүүн Монголоос нүүдэллэсэн гэсэн үг биш" гэж дүгнэжээ⁵³. Кимекийн холбоо бүрэлдэх явц нэлээд төвөгтэй бөгөөд Уйгурын улс мөхсөний дараа дүрэвсэн Токуз Огузыг хэлтэрхийнүүд оролцсон байх ёстой. Энэ үеэр (840 оноос хойш), Кимекийн удирдагч хааны хэргэм авч Карлук ба Киргиз хаадтай эн тэнцүү болохоо илэрхийлсэн юм⁵⁴. Миний бодлоор, татар элементийг ийнхүү хялбар зайлуулж үл боломой. Талын ертөнцөд, заримдаа эрхшээлд нь байсан, эсвэл дагаар орсон ард түмнүүд ноёлох овог эсвэл аймгийн этнонимыг авсан нь улс төрийн хувьд хүлээн зөвшөөрсний илэрхийлэл болдог⁵⁵. Татарууд эл түүхэн үед ийм тавилангүй байжээ. Тэд нар сайндаа л Түрэгийн хаант улсын үе үе бослого гаргадаг хараат байсан байна. Чингисийн Монголчуудын эрин үеэс өмнө буюу XII зууны хоёрдугаар хагаст Дотоод Азийн дорнод хэсэгт чухал хүч болсон юм⁵⁶. Тэр үед (Кимекийн холбоо бүрдсний дараа) тэдний нэр бусдад тархсаныг бид Рашид ад-Динаас судласан бөлгөө⁵⁷. Татарын төлөөлөл бодит бөгөөд Баруун Сибирийн аймгуудын холбоонд Монгол Манжуурын хил хавийн нутгийн элемент төлөөлөл түгээмэл зүйл биш юм.

Тору Сенга Кимекийн холбоог нягтлан авч үзэхдээ Иэмэкийг *Иен-мо*-той адилсгаж, тэднийг Ховдод Кемчик голын өмнө зүгт нутагтай байсан гэж хүлээн зөвшөөрчээ. Түрэгийн засаглал (630 оноос өмнө) ба Хятадын эрхшээлийн дараах үед буюу 680-иад оны эхэн үед тэд Баруун Сибирьт нүүдэллэжээ. 700 оны үед тэд нар "эрлийз морьтон ард түмнүүдийн" [*Ala Yundlugh*] хөрш зэргэлдээ байсан байна. 744 онд Монголд шийдвэрлэх хүчин болсоны дараа Уйгурын дарамт дор нүүдэллэх үйл явц шувтарчээ⁵⁸. Иртышийн бүс нутагт Татар ба Кипчактай нэгдснээр VIII зууны дунд үер Кимекийн холбооны хэлбэр бүрэлдэн төлөвшсөн байна. Кимекууд эрлийз морьтон ард түмнүүдийн (тэрбээр тэднийг Финн угор хүмүүс байсан гэж үзэж байв⁵⁹) газрыг эрхшээлдээ оруулан авчээ. Ийнхүү кимекийн холбоо байгуулагдахдаа Монгол, Түрэг ба Финн-угор элементээс бүрджээ. Кимекийн холбоо бүрдсний дараа татар ба кипчакууд VIII зуунд нэгдсэн байна⁶⁰. Сенгагийн санааг Кимек>Иймэк>Иймэк томьёолол зовоож байжээ. Тэрбээр *ki>i* шилжилтийг Кимекийн нэгдэл бүрэлдсний дараа бий болсон гэж үзэж, *Кимек/kimek* ба *Иамак/Иймэк* [*Yamek/(Y)imek*] нэр нь өөр өөр нутгийн аялгуу байсан байж болох юм гэжээ. Мөн түүнчлэн, хэлний адилсалын

⁵² Kliashtornyi, "Kipchaki v runicheskikh pamiatnikakh" *Turcologica* 1986. pp. 153-164 and most recently in Kliashtornyi and Sultanov, *Gosudarstva*, pp. 110-118.

⁵³ Kliashtornyi, Sultanov, *Gosudarstva*, pp. 118-119.

⁵⁴ Kliashtornyi, Sultanov. *Gosudarstva*, pp. 119-120.

⁵⁵ Gy. Nemeth. *A honfoglalo magyarsag kialakulasa* (2nd ed., Budapest, 1991), pp. 84, 104-108.

⁵⁶ P. B. Golden, "Tatar" *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed. (Leiden, 1960), fasc. X, pp. 370-371; L. N. Gumilev, *Drevnie turki* (Moskva, 1967). pp. 31, 137; P. Pelliot, L. Hambis, *Histoire des campagnes de Gengis Khan* (Leiden, 1951). I, pp. 2ff. Marquart, *Komanen*, pp. 95-96.

⁵⁷ Rashid ad-Din, *Jami' at-Tawarikh*, ed. Rawshan and Musawi. I, pp.41-44.

⁵⁸ Senga. "Megjegyiesefc," AT, XLI/1-2 (1997), pp. 177-181.

⁵⁹ The *Ala Yundlugh* ("Piebald horse" [people]) are usually associated with the Oghuz tribal union, see Sumer, *Oguzlar*, pp. 350-352; Golden, *Introduction*, pp. 207-208.

⁶⁰ Senga, "Megjegyzesek" AT, XLI/1-2 (1997), pp. 177-191.

хувьд ойр байхаас өөр аргагүй, "түүхэн үүднээс хоорондоо зөрчилдөхгүй байна" хэмээн дүгнэжээ⁶¹.

Адилхан хэл гэж үзэх нь учир дутагдалтай, миний бодлоор бид Кимекийг, Иймэк/Эмэкээс ялган авч үзэх хэрэгтэй юм. Гардизийн сурвалжуудад VIII зууны сүүлээр тодорсон гэж бид тэмдэглэсэн билээ. Энд Кимекийг Иэмэкээс илэрхий ялгаж, нэгэн тэргүүлэх үүрэггүй салбар аймгийн нэр гэж салгаж бичсэн байдаг. Мөн эрт дээр үед эдгээр хүмүүс өөр хэлбэрийн нэртэй байсан, энэ нэр эртний хэлбэрээр хадгалагдан үлдэх магадлал бараг үгүй болов уу. Үнэндээ, Иэмэк нь Иэмэг/Иймэк байсан тодорхой юм. Харин ямар тохиолдолд, миний бодлоор, бид Кимек ба Иймекийг хооронд ялгаж салгах хэрэгтэй юм. Үүний тулд хэл шинжлэлийн мэдээлэл шаардлагатай байна.

Кимэкээс Иймэк/ Иэмэг үү?

Аль Мутаазын халифатын үед Дамаскийн захирагч Аббасид гулам (252-255/866-869) ба аль Мутади (255-256/869-870) нар Имэкчор нэр авсан байдаг⁶². Чор/Chor нь эртний Түрэгийн *тегинтай* төстэй хэргэм байсан бөгөөд Түрэг цэргийн боолд өгсөн байдаг. Иймэкүүд энэ үеэс халифатад алба хааж эхэлсэн үе юм.

Араб, перс газар зүйн зохиолуудад дээр авч үзсэнчлэн *кимак/кимак* араб бичиг буюу *каямак/каумак*⁶³, эсвэл хамгийн үнэмшилтэй нь кэймэк, кимек юм. Аль Буруний гар бичмэл *Kitāb at-Tafhīm*-ийн гар бичмэлд *кумек/кутек* гэж бичсэн байдаг⁶⁴. Харин өөр нэг гар бичмэл болон түүний бусад гар бичмэлүүдэд кимак гэж бичсэн байдаг⁶⁵. Онолын хувьд Коймек/ Куймек куомек/ куумек гэж унших боломжтой юм. Гэвч үүнийг нотлох бичгийн эсвэл өөр нэг зөвтгөх зүйл алга байна. Кимек буюу Кимак нь галиг байсан бололтой. Энэ нэр лалын сурвалжуудад олдсон бөгөөд тийм их түгээмэл байсангүй ээ. Тухайн үеийн Түрэгийн талын талаар их мэдлэгтэй чухал эх сурвалж Кашгари энэ нэрийг мэдэхгүй байсан байна. (1070-ад оны) Эл үед кимекууд Кипчакийн эрхшээлд оржээ. Тэрбээр Иймэк/Иэмэкийг *Yimак/ yimак/ yemак/ yemек* хэлбэрээр дурьдсан байгаа юм⁶⁶. Бусад лалын сурвалжууд араб бичиг [ymk] *yemāk/yemek* гэсэн хэлбэрийг бидэнд өгдөг юм⁶⁷. Орос сурвалжуудад тэднийг "Эмаковегийн половчууд"

⁶¹ Senga, "Megjegyzesek" AT, XLI/1-2 (1997), pp. 184-185.

⁶² See as-Safadi, *Kitab al-umara' Dimashq fi'l-Islam*, ed. S. Al-Munajjid (Damascus, 1955), pp. 202-206 (unavailable to me), cited in P. M. Cobb, *White Banners. Contention in 'Abbasid Syria. 750-880* (Albany, 2001), p. 139.

⁶³ Cf. In addition to Tamim b, Bahr. Ibn Khurdadhbih and the *Hudud*, already noted. see Ibn al-Faqih. *Kitab al-Buldan*, ed. M. J. de Goeje (Leiden, 1885), p. 328 who only notes the "king of the Kaymak," al-Ya'qubi, *Kitab al-Buldan*, ed. de Goeje, p. 295; Qudama b.Ja'far, *Kitab al-Kharaj*, ed. M. J. de Goeje (Leiden, 1889), pp. 205,209, 262; al-Mas'udi, *Muruj*, ed, Pellat, I, pp. 116, 155 and his *Kitab at-Tanbih*, ed. de Goeje, pp. 62, 83. 181; al-Istakhri, *Masalik al-Mamalik*, ed. M. J. de Goeje (2nd ed. Leiden, 1927), pp. 9, 222, ed.M. Hini (Cairo, 1961), pp. 18, 130; Ibn Hawqal, *Kitab Surot al-Arz* (Beirut, 1992), pp. 23,332; al-Muqaddasi, *Ahsan at-Taqasim fi Ma'rifat al-Aqalim*. ed. M. Makhzum (Beirut, 1987), p. 219; Muhammad Hamadani Tusi, *'Aja'ib-Nama*, ed. J. N. Sadiqi (Tehran, 1996), pp.345, 358. 427. 462; al-Idrisi, ed. Bombaci, pp. 517, 520, 711, 712,714, 718, 719. 843. The latter lists as one of his sources a book by "Janakh b. Khaqan al-Kimaki," perhaps a scion of the qaghanal family. The first name is probably "Chanaq" "earthenware pot" (see Clauson. ED, p. 425).

⁶⁴ Al-Birutii. *Kitab at-Tafhim*, ed. R. Wright (London, 1934), see also Minorsky, *Hudud*, p. 284.

⁶⁵ Al-Biruni, *Athar al-Baqiyya*, ed. E. Sachau (Leipzig, 1923), p. 364 and discussion in Kumekov, *Gosudarstvo*, pp. 33-34.

⁶⁶ *Divanii Lugat-it-Turk* (facs, Ed, Ankara, 1941), pp. 25, 456

⁶⁷ E. g. aJ-Juzjani. *Tabaqat-i Nasiri*, ed. A, Habibi (Tehran, 1363/1984), II, pp. 149, 175-176,220 (where, in his concluding poem of praise to the Delhi Sulian, Balaban, he terms him "the Shahriyar of the Universe, khan of the Olberi and Shah of the Yemek"). al-Dimashqi. *Nukhbat al-Dahr fi 'Aja'ib al-Barr wa'l-Bahr*, ed. F. Mehren (Sankt Peterburg, 1886), p. 264; Abu Hayyan, *Kitab al-Idrak li-Li-sanal-Atrak*, ed. A. Caferoglu (Istanbul, 1931). p. 98 ("a tribe of the Qipchaq").

[polovci yemyakove] "Cumanian Yemaks" гэж томьёолжээ⁶⁸. Энэхүү Орос хэлбэр Араб бичгийн төөрөгдөл үгүй, энэ этнонимийг Иймэк бус, харин Измак, Измэк гэж унших хэрэгтэй болов уу.

Kumek>Kimek>Imek>Yimek гэсэн нэгэн томьёолол буй болсоныг бид харж байна. Үүнийг үндэслэн бид зөвхөн Аль Бурунийгийн тэмдэглэсэн Кимек хэлбэр нь Кумо [Дундад Хятад *куомак*] хүмүүстэй холбогдож байна. Гэсэн хэдий ч уншлагын нэг хувилбар бүх үндэслэлгээ хийх нимгэн суурь болно. Халаси-күний дээр дурьдсан алдартай өгүүлэлдээ Дундад [үеийн] Кипчак *q* ба *k* үсэг > *o* шилжиж гэжээ. Тэрбээр үүнийг Пелиогийн бүтээл дээр үндэслэжээ. Гэсэн хэдий ч Монгол хэлний томьёололд *q>0* шилжилтийн ихэнхийг Пелио⁶⁹ нарийн нягтлан судалснаар Түрэг хэлнээс зээлдсэн үгс байна. Жишээлбэл, *qolan, qolang* "saddle-girth">Монгол хэлэнд *olangla, olang, olong, ulon* байна⁷⁰. Эдгээр нь Монгол хэлний аялгуунуудад гарсан өөрчлөлтүүд байсан байж болох талтай юм. *ki* орсон нэгэн бодит Монгол хэлний нэр томьёо бол *kitugha* хутга (*couteau*) юм. Энэ нь бас тагнай арын хэсгийн хэлбэрт бас илэрч байна: *qutogha* г.м. *qitugha* бас иргэсэн байдал ажиглагддаг билээ⁷¹. Тагнай арын ба тагнай хэлбэр аль аль нь байгаа нь зээлдмэл үгийн илрэл юм. Халаси-күн Дундад Кипчакт илэрсэн хэлбэрийн үндсэн дээр *q-(k-)>0* шилжилт Монгол хэлэнд Түрэгээс зээлдсэн өөрөөр хэлбэл энэ хэлбэр Түрэг хэлэнд ажиглагддаг байна. Халаси Күн эдгээр өөрчлөлтүүдийг Мамлюк Кипчакийн дүймэнг* өргөн хүрээнд нарийн судласны үндсэн дээр *q*-ийн бусад жишээнүүдийг дараа нь гаргаж ирсэн байна. Тэрбээр бас *ke->e-* (жишээ нь, *kecki* "die Ziege" and *ecku, ecki* "Idem"), *ko->o* (жишээ нь, *komuldruk* "Brustriemen" ба *omuldruk* "Idem"), *ku->u* (жишээ нь: *kugurcin* "Taube" *ugercin* "Idem") байна. Гэсэн хэдий ч *ki*-ийн шилжилт нь *Kimek>Imek* юм⁷². Би иймэрхүү *ki-i* өөр шилжилтийг дахин илрүүлж чадсангүй.

Imek>Yimek-ийн тухайд асуудал байхгүй байна. Дундад Кипчакт *i>yi* олон жишээ *ipek* буюу "торго"- *yibek, yipek*⁷³, *iplik* "уяа, олс"- *yiblik, yiplik*,⁷⁴ *ig* "банз" -*yig, yik*⁷⁵ *igne* "зүү"-*yigne*⁷⁶, *igren* "жигших, зэвүүцэх"-*yigren*⁷⁷, *ige* "хайрцаг (багаж)"- *egev, ekev-yege*⁷⁸, *inje, ince, incge, incke* "онц, сайн"-*yinje, yince, yincge, yincke, yenije, yenske*⁷⁹, *yisim* эрэгтэй хүний хувцас дээлийн шуу-*isim*⁸⁰ г.м. байна. Мөн түүнчлэн хэд хэдэн *e->i->yi-ye* тохиолдол эртний Түрэг хэлний "үлдэгдэл" Дундад Кипчакт *em, yem, yim*⁸¹ байна. Яасан ч байсан *Imek>Yimek>Yemek* шилжилт асуудалгүй бөгөөд үүнийг *Yimek*-ийн үндсэн хэлбэрийг Орос ба Араб бичгийн хэлбэрийн хүрээнд араб бичиг [*yimk*] бус эсвэл араб бичиг [*yimák*] бус харин араб бичиг [*ymk*] энэ аймгийн нэрийн хувьд авах үзэх боломжтой юм.

⁶⁸ Polnoe sobranie russkix letopisei (Moskva-St. Pelerburg/Petrograd/Leningrad, 1843-1995), I, c. 389.

⁶⁹ P. Pellot, "Les forms avec et sans q-(k) initial en lure et en mongol" *Toung Pao*, 37 (1949), pp. 73, 101.

⁷⁰ Pellot, "Les forms" *TP*, 37 (1949), pp. 81-82.

⁷¹ Pellot, "Les forms" *TP*, 37 (1949), pp. 95-96

* Дүймэн- Англи хэлний glossary хэмээх үгийг ийнхүү авав.

⁷² Halasi-Kun. "Orta Kipcakca" *Turk Dili ve Tarihi Hakkinda Arastirmalar*, I. pp. 50-53.

⁷³ R. Toparh, *Kipcak turkcesi Sozlugu* (henceforth *KTS*, Errurum, 1993), pp. 94. 246.

⁷⁴ Toparh. *KTS*, pp. 94, 246, 248.

⁷⁵ Toparh, *KTS*, pp. 90, 246, 247.

⁷⁶ Toparh, *KTS*, pp. 90, 247. Noted as a Turkmen form, see R. Toparh, (ed.), *Kitab-i Mecmu Tercuman-i Turki ve Acemi ve Mugali* (Ankara, 2000), p. 157.

⁷⁷ Toparh, *KTS*, pp. 90, 247.

⁷⁸ Toparh, *KTS*, pp. 75, 76, 90, 242.

⁷⁹ Toparh. *KTS*, p. 248.

⁸⁰ Toparh, *KTS*. pp. 96, 249.

⁸¹ Clauson, *ED*. p. 155; Toparh. *KTS*, pp. 77, 247.

Kumek-тай илүү ноцтой асуудал учирч байна. Үгийн эхэн үеийн *u > i* буюу *i > u* шилжилт Дундад Кипчакт маш ховор юм⁸². Энэ тохиолдолд би зөвхөн *kindik* "*navel*" > *kinduk-kunduk-kundik*⁸³, *yuksuk* "*thimble*" > *yuksuk-yiksuk* ба *uksuk* байна⁸⁴. Эл хоёрыг гэсэн хэдий ч үгийн адагт орсон *u*-гийн нөлөөгөөр тайлбарлах боломжтой юм. Осман *kucuk* "жижиг, бага"-ийг Эртний Түрэг *kicig* болон Дундад Кипчакийн *kici*, *kicci*, *kicig*, *kicik* гэх мэт үгсийн харьцуулж болох боловч Осм хэлбэр нь харьцангуй сүүлийн үед Перээс орж ирсэн зээлдмэл үг юм. XVI зуун хүртэл *kici* Осм-д түгээмэл хэрэглэгдэж байжээ⁸⁵.

Бидний бодит бэрхшээл *kimek > Imek* томьёолол юм. Дундад Кипчакийн үгсийн сан ба хэл шинжлэлийн материалууд өөр ийм шилжилт байгаагүйг гэрчилж байна: *gene* /*gine* /*kene* /*kine*- *yana/yine* "дахин, тэгээд ба хожуу" (Харезмийн Түрэг/Khwarazmian Turk *yene*, *gene* "ба" Цагадайн [улсын] *yana*, Түркийн *yana*, *yene*, *yene*, Узбек *Yana*, Киргиз *jana*, Казак *zhana*, *zhene*, Ногай *yana/yine* *yene* гэвч Кумукийн *gene* ба Огузын (Осман, Азербайжан, Туркменистан) *yene*, *gene/yine*, *yene* байна⁸⁶. Гэсэн хэдий ч эдгээр нэг эх сурвалжаас гарсан эсэх нь тодорхойгүй байна. "*Yana*, *yene* ба *gene* гарлын хувьд олон бүрдлийнх боловч утга ойр үгс гэж үзэх нь зөв" гэж Севортиан бичжээ. Цаашлан тэрбээр *yene* ба *kene/kine* Огузын *gene*-гээс салаалж гэж үзжээ. "Магадгүй, *yene/kene* хослол олон үүрэгт гурван нөхцөлт үйл үгс *ye* (<*n'e*) *ka* ба *ne* байсан байж болно"⁸⁷ гэжээ. Хэл шинжлэлийн гэрчилгээ хоёр этнонимийн зааг ялгааг гаргах үндэслэгээ болохоор харагдаж байгаа юм. Хэрэв бид Кимек ба Иймэкийг салгаж авч үзвэл Иймекууд гэж хэн бэ?

Иймэкийг Лалын сурвалжуудад харьцангуй эрт дээр үеэс тэмдэглэж ирсэн байна. Иймек гаралтай хувь хүмүүс Абасидын халифатын гуламуудыг дунд байсан байж болно (дээр үзнэ үү)⁸⁸. Хэрвээ, Виттхофел ба Фэнг нарын дэвшүүлсэнчлэн Ляо [улсын] судар дахь *Yeh-mi-chih* нарыг Иемек/*Yemek* гэж үзвэл тэд нар Кидан/Ляотай харьцаатай байжээ. Хожим 1034 онд тэд нараас тусламж авсан тэмдэглэл байна⁸⁹. Улбаалан Иймектэй холбоотой хувь хүмүүс, мэдээж хэрэг, Хорөзм шахын улсад болон бусад Кипчакийн улс төрийн оролцоо ач холбогдолтой *politics*-д чухал үүрэг гүйцэтгэж байжээ. Жишээлбэл, ан-Назави бидэнд Муу Аммад, Хорезмийн сүүлчийн шахын эх алдарт (алдаргүй) Тэрхэн хатан "Тэр бээр Түрэгийн нэг хаан Чангсигийн хаан"⁹⁰ охин Иймэкийн салбар *Bayawut* аймгийнх юм. Текиш б.иль-Арслан өөрийн удирдагчийн охинтой гэрлэв, учир нь удирдагч удирдагчийн охинтой гэрлэж байжээ. Мухаммад эцгээ залгамжилахад Иймек болон (бусад) хөрш зэргэлдээ аймгууд дагаар оржээ.

⁸² M. Rasanen, *Materialien zur Lautgeschichte der turkischen Sprachen* (Studia Orientalia, XV, Helsinki, 1949), p. 96. It only occurs, with any regularity in the Galician dialect of Modern Qaraim, e. g. *kun > kin* "day, *uc > ic* "three," etc. In the Mongol dialects, *u* in the initial syllable undergoes a number of changes, but in none of them is an *u > i* shift noted, see N. Poppe, *Introduction to Mongolian Comparative Studies* (Memoires de la Societe Finno-Ougrienne. 110, Helsinki, 1955), pp. 50-51.

⁸³ Clauson, ED, p. 727; Toparh. KTS, p. 123.

⁸⁴ Clauson, ED, p. 916; Toparh, KTS, pp. 225. 247, 256.

⁸⁵ Clauson, ED, p. 696. Toparh, KTS. p. 122.

Janhunen, *Manchuria*, p. 221.

⁸⁶ Clauson, ED, p. 947, Toparh, KTS, pp. 83. 113, 123, 234, 248.

⁸⁷ E. V. Sevortian, *Etimologicheskii slovar Tiurhskikh iazykov* (Moskva, 1954-ongoing), IV, pp. 114-115.

⁸⁸ See also Z. V. Togan, *Umumi Turk Tarihine Giris*. (2nd ed, Istanbul. 1970), pp. 162, 175.

⁸⁹ K. Wittfogel and Feng Chia-sheng, *History of Chinese Society. Liao (907-1125)* in the Transactions of the American Philosophical Society. N. s. 36(1946) (Philadelphia, 1949), pp. 96, 387.

⁹⁰ This is an Old Turk title of Chinese origin. Chin, *chang shin* "remembrancer, annalisi" (see Clauson. ED. pp. 426-427). Her father is elsewhere called Qiran/Iqran, see *Juzjani*, ed. Habibi, I, p. 300, trans. Raverty, I, p. 240.

Тийм учраас, Тэрхэн хатан төрд нөлөөтэй байв⁹¹ гэжээ. Ибн Халдун үүнтэй нилээд төсөөтэй зүйлийг хэлж, гэхдээ "тэрбээр аль-Кхитийн Түрэг Иймекийн дэд салбар *Bayawut*-ынх юм"⁹² гэжээ. Энэ нь дахиад л Кидан-Хятад-Монголын хил хавийн нутагт хамаарагдаж байгаа юм. Баяаут Монголын [аймгийн] холбооны салбар⁹³ ба зүүн Кипчак Кангли бүлэглэлийн Урантай⁹⁴ холбоотой байсан ба Өлбэрли [Olberli]-ийн үр сад XIII зуунд Делийн султанатыг захираж байжээ⁹⁵. Балабан/Балбан (1266-1287 захираж байсан) нэгэн султаныг Жужан нар "Өлбэрийн хаан, Иймекийн шах" гэж өргөмжилсөн байна⁹⁶. Юань гүрэн Баявутыг Монгол гэж үздэггүй байсан ба хэлний хувьд тэр үед өөр болсон байх магадлалтай юм⁹⁷. Гэвч Өлбэрли, Баявут болон бусад нь Кипчак руу Манжуурын Жэхол бүс нутгаас XII зууны эхээр буюу арай эрт нүүдэлсэн байх⁹⁸. Энэ бүс нутаг XI зууны эхний хагаст Хүн нарын алдарт нүүдлийн эхлэлийн цэг бөгөөд Кимекийн сүр хүчийг эвдэхэд хүргэж Кипчакуудыг сэргээн байгуулагдсан аймгийн холбоо хүчирхэгжихэд хүргэжээ⁹⁹. Баруун Сибирийн Кимакийн бүрдэл байгуулагдах он тооллын эхэн үе ба үргэлжлэн, байгуулагдсан Кипчакийн аймгийн холбоо ба түүний бүрдэл хэсгүүд аль алин Монгол Манжуурын хил хавийн нутгаас эхлэлтэй нь ойлгомжтой байна.

Монгол Манжуурын хэлхээ холбоо

Манжуур олон хэлний онцгой бүс нутаг юм. Хүй нэгдлийн үеэс Аяны, Амурын, Япон, Солонгос, Монгол ба Тунгус [хэлний бүлэг] нар багтаж байсан бөгөөд Түрэг, Енисей [хэлний бүлэг] хөрш зэргэлдээ Монгол [нутаг дэвсгэрт]-д байна¹⁰⁰. Хятад хэлний сурвалжийн Дунхугаас ("Зүүн хүннү" буюу "зүүн бүдүүлгүүд") гаралтай бүлгүүд бидний хувьд тухайлсан ач холбогдолтой байна. Энэ бүлэглэлээс Монголын өмнөх буюу Монгол төстэй бүлэглэл үүсэж, Сяньби аймгийн холбоо Монголын болон зэргэлдээ тал нутагт манай тооллын II зуунд Хүннү нарын залгамжлагч улс төрийн гол хүч болсон аж, улбаалан хэд хэд улс, аймгийн холбоо байгуулагдсан юм. Тэдний дунд

⁹¹ Shihab ad-Din Muhammad an-Nasawi, *Sirat as-Sultan Jalal ad-Din Mankburni*, ed. Russ. irans. Z. M. Bunijatov (Ziya ad-Din Buniyaduf) (Moskva, 1996), Arabic, p. 51/Russ. trans, p. 82; Akhinzhanov, *Kypchaki*, p. 117

⁹² Ibn Khaldun, *Kitab al-'Ibar* (Beirut, 1983), IX, p. 235. Dimashqi, ed. Mehren, p. 264, in his listing of Qipchaq tribes similarly views the Yemek as having become "*Khuarazmian*".

⁹³ See discussion in L. Bese, "Nehany etnikai elnevezesrol a Mongolok Titkos torteneteben, II" *Keletkutatas* (1988 tavasz), p.25; Pelliot, Hambis, *Campaignes*, pp. 82ff. This tribal name is Turkic, see Clauson. ED. p. 385; *Bayaghul* "rich merchant".

⁹⁴ Among the notices on Terken Khatun's Uran connections, see Ra-shid ad-Din, ed. Rausan and Musawi, I. p. 505

⁹⁵ Pelliot, Hambis, *Campaignes*, pp. 103-108; Akhinzhanov, *Kypchaki*, p.200-201. The Hsin Yuan-shih, cap. 179, la (personal communication from Thomas Allsen) says that the famous Olberli general in Chinggisid service in China, Tu-t'u-ha [Tutqaq] was of the Pa-ya-wu (Bayawut). On the Olberli, see Golden, "Cumanica II" *AEMAc*, 6 (1986-1988), pp. 5-29. On the Delhi Sultanate, see P. Jackson, *The Delhi Sultanate. A Political and Military History* (Cambridge, 1999), esp. pp. 26ff.; A. Wink, *Al-Hind. The Making of the Indo-Islamic World* (Leiden, 1990, 1997). II, *The Slave Kings and the Islamic Conquest, 11th-13th Centuries*.

¹ Juzjani, ed. Habibi, II, p. 220 (see also above) and Jackson, *Delhi Sultanate*, p. 57.

⁹⁶ Ch'en Yuan, *Western and Central Asians in China Under the Mongols* trans. Ch'ien Hsing-hai and L. Carrington Goodrich (Los Angeles, 1966), pp. 29, 189.

⁹⁷ Marquart, *Komanen*, p. 137; Pelliot, Hambis, *Campaignes*, pp. 108, 110-111

⁹⁸ The locus classicus for this migration is the report preserved in al-Marwazi, see V. F. Minorsky (ed. trans.), *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India* (London, 1942), Arabic, p. 18/trans. pp. 29-20. Marquart's *Komanen*, p. 40, only knew the later variant of this notice found in 'Aufi.

⁹⁹ Janhunen, *Manchuria*, p. 220

¹⁰⁰ Some consider this a later form of the name Hsien-pi [*sian-pi]ie]= *Serbi, Shih-wei [siet-jwei] = 'Sherbi, see L. Ligeti, "Le tabghatch, un dialecte de la langue sien-pi" in L. Ligeti (ed.), *Mongoli an Studies* (Budapest, 1970), pp. 274-275; E. Pulleyblank, "The Chinese and Their Northern Neighbors in Prehistoric and Early Historic Times" in D. Keightley (ed.), *The Origins of Chinese Civilization* (Berkeley, 1983), pp. 452-453.

дээр дурьдсан Кумо (K'umak?) Си (Ghay/Qai), Шивэй¹⁰¹ (=Отуз татар)¹⁰² ба Кидан зэрэг байсан байна. Хожим түүхэнд сүүлийн хоёр нь хоорондоо зөрчилдөж байсан байна. Эдгээр бүлгүүд Өмнөд Манжуурт төвлөрч байсан бөгөөд хятад сурвалжуудад угсааны хувьд ойрын холбоотой гэж авч үзсэн байдаг (мөн түүнчлэн зарим сурвалжуудад тэдгээрийн хоорондын зарим ялгаатай талыг цохон тэмдэглэсэн байдаг)¹⁰³. Си(Ghay/Qay=Tatabi), Кидан ба Шивэй Түрэгийн хаант улсад орсон байв. Хожим Уйгурт албат болсон байна¹⁰⁴.

Кидан ба бусад нь ээлж дараалан Монгол [нутаг дэвсгэрт]-д Түрэг улс (744-750) мөхсний дараа Уйгуртай мөргөлдөж ялагдаж явсан байна. IX зуунд хэд хэдэн [удаа] Киргиз, Кидан нар хүч түрж Шивэй нар ихэд хохирсон ажээ. X зуунд эдгээр бүлэглэлүүд Умард Хятад болон Манжуурт төвлөрч байсан Кидан/Ляо улсад (907-1125) [дагаар] орсон байна. Эл улсыг Манжийн өвөг дээдэс Манж-Тунгус Зурчид улс мөхөөсөн юм. Киданы чухал элементүүд Төв Ази руу дүрвэн, Кара Кидай Улс байгуулсан бөгөөд XIII зууны эхээр Монголчуудад цохиулсан байна¹⁰⁵. Кидан/Ляо улс байгуулагдсан нь, чухал нөлөөтэй бөгөөд тухайлбал, Кумоси ба бусад аймгууд Манжуураас нүүдэллэхэд нөлөөлсөн бололтой¹⁰⁶.

Кумоси, Кидан ба бусад Монголын өмнөх/ Монгол төстэй хүмүүсийн хөрш Тунгус Мохо аймгийн холбоо Манжуурт байсан ба Өмнөд, Баруун ба Умардад хиллэж байсан ажээ. VII зууны Византийн түүхч Теолактос Симокатс "Таугастын ойролцоо байршилтай" (Табгачи=Хятад)¹⁰⁷ Mukri буюу Bakarī гэсэн нэртэй байсан Мохо нь Могпи/Moukri- "хүмүүстэй" адилсгаж болох юм. Энэ нь Түрэг бичээсийн (Куль тэгин E4,8) *Bokli/Bukli Chol el*¹⁰⁸ бас байж болно. Түрэгийн эзэмшлийн зүүн хязгаарын газар юм. Долоон томоохон бүлэглэлд хуваагдсан байсан Мохо Когорё /Гуулингийн үндсэн бүрдлүүд байсан байна. Манжуур ба Сологосын нутаг дэвсгэрээр хожим тархсан

¹⁰¹ As argued by Liu Yinheg, "Zur Urheimat und Umsiedlung der Toba" *Central Asiatic Journal*, 33/1-2 (1989), p. 104.

¹⁰² Taskin, *Materialy*, pp. 46ff. 142-153; D, Twitchett, K. -P. Tietze, "The Liao" In H. Franke, D. Twitchett (eds.), *The Cambridge History of China*, vol. 6, *Alien Regimes and Border States*. 907-1368 (henceforth: **CHC**, Cambridge, 1994), p. 44; Janhunen, *Manchuria*, pp. 142-147; -184-185, 187.

¹⁰³ J. Mullie, "L'ancien population de la province de Jehol; *Central Asiatic Journal*, XX/1-2 (1976), pp. 75-76, 90, 101; Liu, **CN**, I. p. 181, notes the Qitan and Shih-wei, among others, as subjects of the Turks; Twitchett, Tietze, "The Liao," **CHC**, VI, pp. 46, 49.

¹⁰⁴ See Wittfogel and Feng, *History of Chinese Society*, **Liao**; Twitchett and Tietze, "The Liao" **CHC**, VI; P. Ratchnevsky, "Les che-weietaient-ils des Mongols?" *Melanges du Sinologie offerts a Monsieur Paul Demieville* (Paris, 1966), I, p. 247.

¹⁰⁵ W. Eberhard, "Sinologische Bemerkungen uber den Stamm der Kay" *Monumenta Serica* 12 (1947), pp. 222-223; Golden, "Cumanica II" **АЕМАе**, 6 (1986 [1988]), p. 17 and Janhunen, *Manchuria*, p. 149.

¹⁰⁶ *Theophylacti Simocattae Historiae*, ed. C. de Boer (1887, reprint: Stuttgart, 1972), pp. 257-258. See also E. V. Shavkunov et al., *Gosudarstvo Bokhai (698-926ff.) i plemena Dal'nego Vostoka Rossii* (Moskva, 1994), p. 23

¹⁰⁷ Tekin, **Orhon Vazitlai**, pp. 8/9, 1/11; cf. the Mug-lig of the Tibetan translation of the Uyghur report (Bacot, "Reconnaissance," pp. 141/145), connected with Korea by Kliashtornyi and others (see S. G. Kliashtornyi, *Drevnetiurkskie runicheskie pamiatniki kak istochnik po istorii Spednei Azii*, Moskva, 1964, p. 23n. 33; M. Mori, "'Bokli' veya 'Bukli' sekullerinde Transkripsyon edilen Bir Kalime uzerine" **VIII Turk Tarih Kongresi. Kongreye Sunulan Bildinler** (Ankara, 1981), II, pp. 579-582. The identification of Bokli with Ko-guryo-Korea is complicated and by no means certain. The Koguryo state came to an end in 668 and was later taken into the Po-hai state in 698. Shavkunov, "Opyt rekonstruktsii," pp. 68-69, argues that Po-hai was known to the Turks in the form **Bokli** and the identification of **Bokli** and Koguryo was a bookish, anachronistic use of the name of a previously existing state. Han-Woo Choi, "Notes on Some Ancient Korean Titles" *Central Asiatic Journal*. 36/1-2(1992), p.33. sees **Turkic Bok** as the reflection of Chin. no, Korean maek. He also notes a Chinese-Sanskrit dictionary from the eight century which as the reading **mouk** for this character, **moukuri**=mouk (**bok** or **mok** "Maek") + **kuri**, the name of Koguryo. Choi views the Maek as a Proto-Altaiic grouping "with substratum of non-Altaiic elements".

¹⁰⁸ Janhunen, *Manchuria*, pp. 150-153, 195. 204-205.

бөгөөд Тунгус/Зүрчид зэрэгцээ Япон, Солонгос "угсаатны үндсийг" бүрдүүлжээ¹⁰⁹. Мохо аймгуудын зарим нь Түрэгийн хаант улсын, бусад нь Гуулин улс буюу Хятадын эрхшээлд оржээ. Гуулин улс унаснаар зарим газар нутаг нь Түргийн эзэмшилд шилжиж, бусад нь Хятад ба Шилад шилжиж, зарим тохиолдолд хүн амын зарим бүрдлүүд эдгээр газар нутагт тархсан хэвээр байв. Гуулин улсын нуранг дээр По хай улс байгуулагдсан аж. Тэд нар Түрэг ба Уйгуртай харилцаатай байсан байна. По хай нь Кидан нарын байлдан дагууллын эхний улсын нэг болсон юм¹¹⁰. Мохо хүмүүс Түрэг болон Монголын өмнөх/Монгол төстэй ард түмнүүдтэй ихэнхи тохиолдолд нягт харилцаатай байсан байна. Улс байгуулах явцад Мохо аймгийн дунд орчин үеийн Солонгос хэлэнд Иймаек/*Yemaek* гэж тэмдэглэгдсэн бүлэглэл байжээ. Мохогийн бүлэглэлд багтаж байсан иймаекийн элементүүд Түрэгтэй нягт холбоотой байсан болов уу? Иймектэй төстэй авиа үүслийн хувьд ойр байх болов уу? Иймаек иймектэй холбоотой юу? Нэр томьёоны хувьд болон газар зүйн хувьд ойролцоо байдал нэн түрүүнд анхаарал татаж, ойр санагдавч олон саад тотгор байна. Хятад сурвалжуудад (398-445 оны хооронд бичигдсэн, манай тооллын 25-220 оны үеийг хамруулсан Хожуу Хан улсын судар [*Hou Han Shu*]¹¹¹) энэ нэрийг Вэй Мо (*Wei-mo* буюу *Hui-mo*) гэж зээлдсэн байна. Анх Сы Ма Цянь алдарт Сүннүгийн тухай бүлэгтээ тэмдэглэсэн бөгөөд "Хүй Мо ба Чаосиен (Солонгос)-ны нутаг Сүннүгийн нутаг дэвсгэрийн зүүн талд байсан юм"¹¹². Вей Мо нар (зүүн Солонгосын) улсад буюу "эдгээр бүгд аймгууд Хан улсын үүсэхээс өмнөх буюу оршиж байсан үед орчин үеийн Кириин, Ляонинг, Солонгосын нутаг дэвсгэрээр тархсан байна"¹¹³. Энэ томьёолол тодорхой хэмжээний уян хатан чанартай байгаа болон эрт үед хоёр ангид аймаг Вей ба Мо гэж тодорхойлогдож байсан байж болох юм¹¹⁴. Солонгосын түүхэнд ба түүх бичлэгт Иймаекийн гүйцэтгэсэн үүргийг Х.И.Пай гайхамшигтайгаар авч үзсэн байдаг. Тэр [эм] Хятад сурвалжуудад хэрхэн туйлбаргүй олон янзаар хоёр тэмдгийг тэмдэглэж байсныг харуулж, "Иймаекийн угсаа гарлыг Ляодун хойгт хайх нь үр дүнд хүрэх нь юу л бол" гэжээ¹¹⁵. Солонгосын түүх болон угсаа гарлын зорилгод энэ нь үнэн байж болно. Имактай ямар нэг холбоо байна уу?

Пуллейбланк [*Pulleyblank*] Вей Мо-г эртний Хятад хэлний *wats *mrak* гэж нэхэн сэргээсэн байна. Энэ нэр томьёог тэмдэглэхэд хэрэглэж байсан өөр уншлага бас байна, тухайлбал *Ho-g dak* ба Пак (*P'ak, pak*) байна¹¹⁶. Энэ тэмдгийн нэхэн сэргээсэн уншлагын дуудлага:

Эртний хятадаар (Mandarin, 1300) –*uj' maj'*

Хожуу Дундад Хятадын [үеийн] (High T'ang эрин VIII-IX зуунд *uj' majik* = *Yemak*?)

Эртний Дундад Хятадын [үеийн] (601)? *wiaH majik/meik* = ? *wiaH-majik* буюу *'uajH mar,jk* гэжээ¹¹⁷.

¹⁰⁹ Shavkunov et al., *Gosudarstvo Bokhaj*, pp. 28-39.

¹¹⁰ On the text, see E. Wilkinson. *Chinese History. A Manual* (Cambridge, Mass., 1998), p. 493

¹¹¹ Sima Qian, *Records of the Grand Historian*, trans. B. Watson, rev. ed. (Hong Kong-New York, 1993). H. p. 136

¹¹² Wittfogel, Feng, *History*, p. 107

¹¹³ Janhunen. *Manchuria*, pp.235-236; Pulleyblank, "The Chinese in WleyTed., *The Origins of Chinese Civilization*, p. 443

¹¹⁴ H. I. Pai, *Constructing "Korean" Origins, A Critical Review of archaeology, Historiography and Racial Myths in Korean State-Formation Theories* (Cambridge, Mass, 2000), pp. 104-110.

¹¹⁵ Pulleyblank. "The Chinese and Their Northern Neighbors" in Keightley (ed.), *The Origins of Chinese Civilization*. pp. 442-443

¹¹⁶ See E. Pulleyblank, *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin* (Vancouver, 1991), pp. 218, 322 and his "The Chinese *nd Their Northern Neighbors" in Keightley (ed.). *The Origins of Chinese Civilization*, pp. 442-443.

¹¹⁷ I am much indebted to personal communications from Marc Miya-ke and Alexander Vovin who gave generously of their time to explain the complexities and pitfalls of these reconstructions. They view the similarity of Yemek and

Эртний болон Дундад Хятадын хэлний нэхэн сэргээсэн зүйлс мэдээж хэрэг зохих хэмжээний мэтгэлцээн асуудал төрүүлэхүйц боловч бидний сонирхлыг татаж байгаа үед (VIII зууны сүүл, IX зууны эхээр Иймек хэмээх этноним Лалын газар зүйчдийн хараанд орж), Вей Мо Хятад хэлний Имек төсөөтэй шинжүүд байна.

Гэсэн хэдий ч, энэ нь тухайн энэ нэрийг зүүж байсан хүмүүсийг Тангийн үеийн Хятад хэлээр яаж дуудаж байсныг зөвхөн харуулж байгаа юм. Энэ этнонимын эртний хэлбэр "*wats* (буюу '*was*)*mrak*" харанхуй хэвээр" байна. Эдүгээ угсаатан хэл шинжлэл хамаарлыг тодорхойлох боломжтой бөгөөд тухайн үеийн хэлээр ямар хэлбэртэй байсан, уламжиллыг магадлалтайгаар тогтоох боломжгүй¹¹⁸ юм. Тан болон хожуу үеийн сурвалжууд магадгүй энэ эртний этнонимыг ерөнхийдөө Вей мо-той ойролцоо энэ бүс нутагт амьдарч байсан Имактай ойролцоо дуудлагатай өөр ард түмнийг ялган тэмдэглэхэд хэрэглэж байсан байж болно. Үүнээс гадна, (Дундад Солонгосын: *уеу-тоук*)¹¹⁹ Солонгос хэлбэр нь иймэрхүү байдал гарч болохыг Хятад, Солонгос ханзын хөгжил харуулж байна. Энэ бол илүү нарийвчилсан судалгаа шаардсан асуудал юм.

Монгол-Манжуурын хил хавийн нутаг, бүс нутаг нүүдлийн мал аж ахуй эрхлэхэд экологийн хувьд дөхөмтэй, багтаамжтай Монголтой төсөөтэй гэж¹²⁰ дүгнэж болох юм. Мөн түүнчлэн Төв Азийн Түрэг ард түмнүүдэд ууссан тэдний түүхэнд чухал үүрэг гүйцэтгэж байсан нүүдэлчдийн бүлэглэлүүдийн (*Qun*, *Bayawut*, Кипчакийн үеийн *Olberli*) нүүдлийн эх байсан юм. Жишээлбэл, Басмил хэмээх *T'ieh-lel/Toquz Oghuz* аймгийн холбоо дахь чухал бүлэглэл хэлний хамаарлын хувьд Түрэг бус гэж Кашгари тодорхойлсон ард түмэн Тунгус гаралтай байсан юм¹²¹. Үүний сацуу бид тухайн үеийн Манжуурын Иемак ба Солонгос ба Иймекүүд шууд холбоо байгааг тогтоох асуудал боломжтой гэж би бодохгүй байна. Үнэндээ, Эртний үеийн нүүдлийн замналыг дагахаас өөр аргагүй болов уу. Ямар ч байсан Кимек, Имек, Иймек хооронд тэнцүүгийн тэмдэг тавих боломжгүй юм. Кимакууд болон тэдний олон үндсэн бүрэлдүүлэгч элементүүд зүүн Монгол- Баруун Манжуурын тал нутаг, бүс нутгаас Монголд төвлөрч байсан Түрэг улсын интеграл хэсэг "Татар" ертөнцөөс гаралтай байсан байна. Энэ торгон замын тойрог замд байжээ. Согдын худалдаачид ба бараа Тунгус ертөнц ба Солонгос хүрэх замаа олжээ. Эдгээр хэлхээ холбоо нь зөвхөн Согд худалдаачдаар хязгаарлагдаж байгаагүй юм. *T'ieh-le* элемент Мохо ба Гуулинтай холбоотой байсан байна¹²². Түрэгүүд Гуулинтай шууд холбоотой бас байсан байна¹²³. Дотоод Төв Азийн ард түмнүүдийн угсаа гарлын авч үзвээс судлагааны хүрээг тэлэх шаардлага гарч байна.

Abstract: This article observes the origin of Kimeks that lived in western Siberia in the beginning of VIII-X century BC.

Yemaek as "purely coincidental." Needless to say, any errors in the foregoing or in my conclusions are solely my responsibility.

¹¹⁸ Again my thanks to Alexander Vovin for this form.

Mori, "Bokli," VIII T'irk Tarih Kongresi, II, pp. 579-580.

¹¹⁹ See A.G. Maliavkin, *Tanskie khroniki o gosudarstvakh Tsentral'noi Azii. Teksty i issledovaniia* (Novosibirsk, 1989), p. 172

¹²⁰ See. E. V. Shavkunov, "Sogdiisko-iranskii elementy v.kul'ture pokhaitsev i chzhurchzhenei" in A. K. Konopatskii et al. (eds.), *Problemy drevnikh kul'tur Sibiri* (Novosibirsk. 1985), pp. 146-152.

¹²¹ See A.G. Maliavkin, *Tanskie khroniki o gosudarstvakh Tsentral'noi Azii. Teksty i issledovaniia* (Novosibirsk, 1989), p. 172

¹²² See. E. V. Shavkunov, "Sogdiisko-iranskii elementy v.kul'ture pokhaitsev i chzhurchzhenei" in A. K. Konopatskii et al. (eds.), *Problemy drevnikh kul'tur Sibiri* (Novosibirsk. 1985), pp. 146-152.

¹²³ Mori, "Bokli," VIII T'irk Tarih Kongresi, II, pp. 579-580.